

Recenzja
dysertacji doktorskiej pani mgr Alicji Sumowskiej
pt. „Relacje rycerstwa ziemi chełmińskiej z zakonem krzyżackim w I połowie XV wieku”

Rozprawa pani mgr Alicji Sumowskiej wpisuje się w nurt badań nad relacjami władza - poddani we władztwie zakonu krzyżackiego w Prusach, w szczególności nad rolą i znaczeniem rycerstwa. Problem ten mieści się w szerszym zagadnieniu, które należy do tematów od dawna podejmowanych w historiografii (K. Górski, M. Biskup, M. Dygo, A. Czacharowski, K. Neitmann, J. Sarnowsky, K. Bruski, S. Józwiak, G. Białuński, M. Targowski). W tym zakresie zajmowano się między innymi próbą definicji rycerstwa i jego znaczeniem społecznym, jak również elementami działań prowadzonych wobec niego przez zakon krzyżacki. W związku z tym, że zagadnienie relacji rycerstwa ziemi chełmińskiej z władzą zwierzchnią nie zostało dotychczas opracowane (s. 15), podjęcie tej kwestii uważam za w pełni uzasadnione.

Właściwe przedstawienie tak sformułowanego tematu wymagało od Autorki nie tylko starannej analizy dość dobrze rozpoznanej podstawy źródłowej, ale i zmierzenia się z istniejącym w historiografii, a szczególnie w ujęciach popularnych, sugestywnym, a zarazem mocno anachronicznym obrazem stosunku zakonu do jego poddanych, i interpretacją wielu szczegółowych kwestii z perspektywy zmagania dwóch skonfliktowanych grup etnicznych.

Z pewnością sam temat, stanowiący część szerszego problemu, polityki wewnętrznej prowadzonej przez zakon krzyżacki wobec różnych grup jego poddanych, należy do ważnym zagadnień i zasługiwał na możliwie kompleksowe opracowanie. Przy czym zasadne było ograniczenie obszaru badań do terenu ziemi chełmińskiej. Większych wątpliwości nie budzą także przyjęte ramy czasowe opracowania, choć chciałoby się w pracy znaleźć więcej odniesień do genezy pewnych zjawisk, których początków można doszukiwać się już w drugiej połowie XIV w. Tytuł rozprawy odpowiada zakresowi badań przeprowadzonych przez Autorkę.

Warto podkreślić, że całościowe przedstawienie tego zagadnienia było możliwe tylko przy wykorzystaniu różnorodnych źródeł (normatywnych, dokumentowych, rachunkowych, narracyjnych i epistolarnych). Szczególna trudność tkwiła zaś we właściwej interpretacji przeróżnych przekazów, dotyczących nieraz jednocześnie kwestii gospodarczych,

społecznych i politycznych. Wszystko to wymagało od Autorki przeprowadzenia precyzyjnych analiz i zaprezentowania wszechstronnego warsztatu naukowego.

Rozprawa składa się z trzech rozdziałów, omawiających w układzie problemowo-chronologicznym kolejne zagadnienia. Poprzedza je napisany poprawnie pod względem metodycznym wstęp, w którym scharakteryzowano temat i cel pracy, istniejącą bazę źródłową i stan badań nad problemem. W poszczególnych częściach pracy Autorka wychodzi od definicji pojęć (dodatkowo szczegółowe założenia teoretyczne przedstawiono w poszczególnych częściach rozdziałów II. i III.) i sposobu ujmowania przedstawianych zagadnień, które następnie stara się rekonstruować w oparciu o zachowane źródła. Z dostępnych przekazów wydobywa informacje, będące podstawą licznych egzemplifikacji. Na końcu każdego rozdziału umieszczono użyteczne podsumowanie, w którym zestawiono nie tylko najważniejsze wnioski płynące z przeprowadzonych analiz, ale i sformułowano własną propozycję interpretacji ogólnego obrazu omawianych zjawisk. Całość pracy zamyka, zawarte w dobrze skonstruowanym zakończeniu, zestawienie najważniejszych wyników pracy. Integralnym elementem opracowania są dwa aneksy, w którym zestawiono delegatów „rycerstwa i *knechtów*” ziemi chełmińskiej na zjazdy stanowe w I połowie XV w. oraz osoby, które były obecne na co najmniej trzech ze wspomnianych zjazdów (s. 213–221).

Wymieńmy tytuły i scharakteryzujmy ogólnie treść poszczególnych rozdziałów. Rozdział I „Rycerstwo ziemi chełmińskiej we władztwie zakonu krzyżackiego w Prusach” (s. 21–90) stanowi dobre wprowadzenie do tematu. Zdefiniowano tu elementy odróżniające rycerstwo od innych grup ludności zamieszkującej badany obszar (odrębność prawna, funkcja militarna, aktywność polityczna, sądownictwo). W dalszej części rozdziału wskazano na aktywność przedstawicieli grupy rycerstwa w ramach Towarzystwa Jaszczurczego, na zjazdach stanowych (detailed omówiono udział rycerstwa ziemi chełmińskiej w kolejnych zjazdach) i w Związku Pruskim (również bardzo szczegółowa analiza roli wspomnianego rycerstwa w tej organizacji). Podkreślono także rolę integrującą tę grupę wewnątrz, jaką spełniały zjazdy ziemskie (1.2.4) i Sąd ziemski ziemi chełmińskiej (1.2.5).

Rozdział II „Główne płaszczyzny kształtowania relacji rycerstwa z zakonem krzyżackim” (s. 91-160) Autorka poświęciła przedstawieniu różnych elementów, mieszczących się w ramach ogólnego pojęcia „relacji” między rycerstwem a zakonem krzyżackim. Wychodząc od pojęć „podległości” i „zależności” przedstawiła kwestię hołdu, sądownictwa i powiązań finansowych. Opisując formy współpracy przywołała liczne przykłady potwierdzające pomocniczą rolę rycerstwa w systemie władzy sprawowanej przez zakon (*Dienerzy*, dyplomacja itp.) oraz współdziałanie gospodarcze rycerstwa z korporacją. W dalszej części

rozdziału uwagę skupiono na zaprezentowaniu sporów i konfliktów na linii rycerstwo - zakon, które miały miejsce w pierwszej połowie XV w. Najważniejsze wnioski zawarto w podsumowaniu.

Rozdział III „Rycerstwo ziemi chełmińskiej w kategoriach społecznych” (s. 161–204). Stanowi próbę bliższego przedstawienia wpraw elity rycerstwa ziemi chełmińskiej (jej roli politycznej, urzędniczej, majątkowej i przedstawicielskiej), a dalej również całości rycerstwa jako grupy społecznej i czynników sprzyjających kształtowaniu się jej identyfikacji grupowej.

Oczywiście ten dość pobieżny przegląd treści kolejnych rozdziałów rozprawy, nie może dać jej pełnego obrazu. Przede wszystkim nie wymieniam bardzo licznych kwestii szczegółowych, które zostały w niej rozpatrzone przy okazji opisywania poszczególnych elementów składowych relacji rycerstwa z zakonem. Do części zagadnień bardziej ogólnych odniosę się poniżej, zaś drobniejsze kwestie odnotuję w uwagach szczegółowych. Zanim przejdę do sformułowania kilku kwestii chcę tu zaznaczyć, że Autorka poprawnie wykonała pracę analityczną, rozpatrując kolejno wiele ważnych zagadnień, wchodzących w zakres kwestionariusza, który odpowiada sformułowanemu na wstępie tematowi i celowi pracy. Omawiana praca została właściwie skonstruowana, a przedstawione poniżej propozycje uzupełnień i podjęta dyskusja mają służyć jej ulepszeniu. Swoje pytania i komentarze będę formułował w kolejności odpowiadającej treści poszczególnych rozdziałów pracy.

W rozdziale I. brakuje próby dokładniejszego przedstawienia struktury, rozmieszczenia i globalnej liczby majątków i osób zaliczonych do kategorii rycerstwa. Dobrym rozwiązaniem byłoby zamieszczenie mapy ziemi chełmińskiej z oznaczeniem dóbr rycerskich w pierwszej połowie XV w. Oczywiście pełne ujęcie kartograficzne jest trudne ze względu na charakter zachowanych źródeł (przywołajmy znany autorce i wykorzystywane wykaz służb rycerskich z ziemi chełmińskiej sporządzony w 1423/1424 r.), ale można dać choćby przybliżony obraz, odwołując się do danych zestawionych w ramach słownika ziemi chełmińskiej, nowszej pracy D. Polińskiego i porównawczo opracowania M. Biskupa, dotyczącego stanu w drugiej połowie XVI w. W związku z tym nasuwa się też pytanie, które odnosi się do rozdziału pierwszego i częściowo dwóch podrozdziałów w rozdziale trzecim (3.2 i 3.3), jaki procent z ogólnej liczby rycerstwa ziemi chełmińskiej stanowiły osoby odnotowane, jako aktywne politycznie, choćby te zestawione w aneksach do pracy? W aneksie nr 1 jest ich około osiemdziesięciu pięciu, choć źródła przynoszą informacje o większej liczbie osób aktywnych dopiero z lat 30. i 40. XV w. W aneksie nr 2 autorka zestawiała natomiast nazwiska 18 osób najczęściej obecnych na zjazdach stanowych w pierwszej połowie XV w., a właściwie w latach 40. i 50.). Do obrazu prezentowanego w rozdziale I. i całej pracy można wysunąć

jeszcze jedną uwagę ogólną. Obraz zakonu w relacjach z rycerstwem wydaje się być zbyt jednolity przez co i uproszczony. Pytanie na ile relacje rycerstwo - zakon zależały od nastawienia i polityki prowadzonej przez kolejnych wielkich mistrzów. Jak wiemy w literaturze przeciwstawia się sobie często: zręcznego w relacjach ze stanami wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausena, prowadzącego politykę wyważoną i dążącą do uspokojenia sytuacji wewnętrznej, i jego bratanka a zarazem następcę Ludwika, który miał przeć do konfrontacji i doprowadził w rezultacie do wybuchu wojny domowej. W tym kontekście trzeba mocniej uwypuklić jeszcze problem nowej dynamiki w relacjach rycerstwo-zakon w pierwszej połowie XV w., będącej może następstwem zmiany pokoleniowej w tej grupie, za którą szły też przemiany w świadomości i widzeniu zarówno własnej pozycji, jak i roli pełnionej przez korporację zakonną (do tej koncepcji sformułowanej przez S. Kwiatkowskiego Autorka nawiązuje na s. 173). Na ile wpływ na te procesy miało osłabienie narzędzi budujących nieformalne zależności (klientelizm) stosowanych przez zakon w sytuacji jego kryzysu ekonomicznego (choćby przywołane przez Autorkę występujące wcześniej liczne przypadki udzielania rycerstwu wsparcia ekonomicznego - zadłużania się jego przedstawicieli względem władzy). Na marginesie rozważań na temat rzeczywistej roli i pierwotnej formuły bractwa religijnego - Towarzystwa Jaszczurczego warto wspomnieć, że jakaś forma organizacji religijnej rycerstwa, bractwa religijnego, istniała w ziemi chełmińskiej i wcześniej. W 1372 r. odnotowane zostało rycerskie bractwo św. Katarzyny, które zawarło umowę z zakonem dominikanów, realizowaną w kościele klasztornym w Toruniu.

Do rozdziału II można sformułować ogólne pytanie na ile rycerstwo jako grupa społeczna, czy też nawet tylko elita reprezentująca jego interesy, było podmiotem w ogólniejszych zmaganiach zakonu z patrycjatem wielkich miast w pierwszej połowie XV w. Autorka skupiając się na kwestii relacji rycerstwa z korporacją zakonną trochę gubi innych aktorów wydarzeń (w literaturze między innymi K. Mikulski wskazuje na dominującą pozycję patrycjatu zob. s. 177). Czy polityka Konrada Erlichshausena nie wskazuje na częściowo przedmiotowe traktowanie rycerstwa w tej rozgrywce? Kolejna kwestia to czy na specyfikę relacji rycerstwa z zakonem w wypadku ziemi chełmińskiej nie miała wpływu bardzo rozbudowana struktura urzędów terytorialnych zakonu, powodująca względną bliskość przestrzenną i łatwość współpracy czy też tylko wchodzenia w interakcje rycerstwa z urzędnikami i osobami zaangażowanymi w funkcjonowanie zaplecza gospodarczego poszczególnych komturstw?

Kilka pytań można sformułować również do rozdziału III. Warto podkreślić, że w sytuacji braku różnicowania pozycji materialnej w grupie rycerstwa ziemi chełmińskiej (dominowały majątki średnie) zakon miał względną łatwość kreowania grupy elitarniej rycerstwa poprzez stosowanie wskazanych przez Autorkę narzędzi. Można szerzej omówić także problem znaczenie, jakie dla wewnętrznej spójności grupowej rycerstwa (to pytanie do podrozdziału 3.2) miała polityka zakonu polegająca na nadawaniu w pierwszej połowie XV w. dóbr rycerskich w większości na prawie magdeburskim? (s. 26, s. 89, s. 122, s. 193). Jaka była reakcja rycerstwa ziemi chełmińskiej na taką politykę zakonu, jak przekładało się to na spójność wewnętrzną grupy społecznej i kreowanie elity. Autorka słusznie podkreśla przeciw znaczenie przywileju chełmińskiego jako czynnika spajającego interesy omawianego rycerstwa (s. 188). Odnośnie treści rozdziału trzeciego rodzi się też pytanie: co najbardziej i w jakim okresie budowało pozycje w elicie - własna aktywność rycerza, korzystne umiejscowienie i wielkość dóbr czy też przede wszystkim decyzja zakonu o wspieraniu wybranych osób, którzy zasłużyli się na jego rzecz wierną służbą? W podrozdziale 3.1.3 Autorka scharakteryzowała elitę urzędniczą rycerstwa. Wydaje się, że w tym kontekście należy jeszcze bardziej podkreślić specyfikę sytuacji rycerstwa we władztwie zakonu, a więc brak możliwości pełnienia ważnych funkcji urzędniczych zarezerwowanych tylko dla członków korporacji zakonnej. Powodowało to narastające i właściwie nieusuwalne napięcie w funkcjonowaniu władzy zakonnej. Rycerstwo i patrycjat uzyskiwały przeciw w pierwszej połowie XV w. prawo współuczestnictwa stanów w kształtowaniu się struktury politycznej Prus Krzyżackich, ale nie doprowadziło to w tym czasie do wykształcenia się administracji urzędniczej, czemu na przeszkodzie stał właśnie zakonny charakter państwa. Wydaje się, że pogłębienia wymagają także zagadnienia przedstawione w podrozdziale 3.1.4 „Elita majątkowa”. Należy podjąć próbę bliższej charakterystyki podstaw ekonomicznych funkcjonowania osób zaliczonych do elity majątkowej rycerstwa. Czy były one takie same we wszystkich przypadkach. Myślę tu o bliższym określeniu rodzaju dóbr dzierzonych przez rycerstwo zaliczone do elity (dobra z folwarkiem czy z wsią prywatną - wzmianki o tych grupach pojawiają się w przywoływanych egzemplifikacjach s. 85, s. 94, s. 127, s. 129, s. 137, s. 149, s. 171, s. 195–196) i charakteru ich działalności gospodarczej (hodowla czy uprawa zbożowa zob. s. 85, s. 94, s. 120, s. 127) oraz ewentualnego związku osobistych interesów gospodarczych tych rycerzy z zakonem, wynikających z umiejscowienia dóbr z uwzględnieniem dwóch wyraźnie odmiennych sytuacji. Gdy posiadały one dostęp do dogodnego transportu wiślanego i w wypadku jego braku. W przypadku pierwszym na ile udział w handlu zbożem (stopień komercjalizacji zob. R. Czaja, *Strefa bałtycka w gospodarce*

europejskiej w XIII-XV wieku ze szczególnym uwzględnieniem Prus krzyżackich, s. 230, s. 233) miał wpływ na postawę rycerstwa ziemi chełmińskiej wobec zakonu i formułowane przez nie postulaty natury ekonomicznej na zjazdach krajowych (Autorka wspomina o tym na s. 46). Wiemy, że w latach 40. XV w. rycerstwo chciało uzyskać prawo wolnego handlu zbożem na rynku miejskim, wolny targ - *freie markt*, a potem też prawa do jego wolnej sprzedaży obcym kupcom, czy zabiegi te wyrażały interesy całej grupy rycerstwa ziemi chełmińskiej, czy może tylko elity? W podrozdziale 3.3 można odnieść się do kwestii spójności wewnętrznej grupy społecznej dzierżącej swe dobra przeważnie na prawie chełmińskim (Autorka wskazuje na znaczenie stosunków sąsiedzkich i rodzinnych s. 208). Na ile widać na badanym obszarze, że konsekwencją przyznania równych praw dziedziczenia córkom (prawo chełmińskie), a więc zmniejszenie ewentualnych szans krewnych bocznych, ograniczało znaczenie pokrewieństwa po mieczu i wpływ związków rodowych wynikających z zasad dziedziczenia dóbr (M. Targowski). Odnośnie podrozdziałów 3.3 i 3.4 (szczególnie s. 190, s. 197) można wspomnieć, że służba wojskowa pod komendą rycerzy zakonu krzyżackiego działała do czasu nie tylko jako czynnik integrujący rycerstwo z przedstawicielami rządzącej w kraju i ziemi chełmińskiej korporacji zakonnej (o tym wspomniano w podrozdziale 2.1.4 zob. s. 104), ale z pewnością była też elementem spajającym wewnątrz samą grupę rycerzy ziemi chełmińskiej.

Wszystkie sformułowane powyżej pytania stanowią jedynie drobne dopełnienie i swoisty komentarz do tez, formułowanych przez Autorkę w kolejnych częściach pracy. Omawiana rozprawa oparta została na dokładnej analizie rozproszonych i trudnych w interpretacji źródeł. Autorką nie zagubiła się jednak w szczegółach właściwie ukazując dynamikę toczących się wówczas procesów i rolę, jaką odgrywała w nich aktywna część rycerstwa ziemi chełmińskiej. W tym kontekście dobrym rozwiązaniem było odwołanie się do pojęć wypracowanych w naukach społecznych i umiejętne ich zastosowanie, dodajmy, z pełną świadomością, podkreślanego przez Autorkę, niebezpieczeństwa nadinterpretacji (s. 187). Na koniec chcę podkreślić znaczenie ustaleń szczegółowych dokonanych w pracy, które przybliżają nas do lepszego opisu niezwykle złożonych relacji rycerstwa ziemi chełmińskiej z zakonem krzyżackim w kluczowej fazie przesilenia dotychczasowego porządku politycznego, który panował na tym obszarze przez ponad 200 lat.

Uwagi szczegółowe

Dotyczące terminologii:

Autorka stosuje w pracy konsekwentnie określenia wydobyte ze źródeł, choć mają one już swoje odpowiedniki stosowane w naszej literaturze naukowej. Tytułem przykładu określenia: „rycerstwo i

knechci" (rycerze i giermkowie), s. 143 - *szalwenkorn* i *wartgeld* (zboże szalewskie i wartowe). Z drobniejszych kwestii: s. 153 mowa raczej o grobli (*damm?*) a nie tamie, s. 168 mowa o 150 grzywnach (*anderthalbhundert*). Odnośnie wyodrębnienia grupy rycerstwa według kryterium stosowanego wobec niego określić *her*, *ritter*, *knecht*, *erbherre* (s. 17, s. 164, s. 196) warto odwołać się do rozważań G. Vercamera, o którym Autorka wspomina na s. 186, w przypisie 1141.

Dotyczące zapisu imion i nazwisk ze źródeł:

Autorka zastosowała konsekwentnie pisownię imion i nazwisk według brzmienia zawartego w źródłach, nie stosując przyjętego w naszej historiografii zwyczaju spolszczenia imion i nazwisk, co, jak argumentowała, miało osłabić wrażenie przynależności do polskiej grupy etnicznej opisywanych osób. Rozumiejąc intencje autorki, wypada zauważyć, że polskie wersje imion i nazwisk mają już swoją tradycję w literaturze przedmiotu i są powszechnie stosowane przez innych autorów, między innymi również w Słowniku Biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego.

Dotyczące języka pracy:

Praca napisana jest poprawnym językiem. Autorka w jasny sposób formułuje kolejne tezy i przeprowadza analizy poszczególnych zagadnień. Z obowiązku recenzenta kilka drobnych, zauważonych, niezręczności i pomyłek (s. 176 anachronizm: „posiadali akredytację”, s. 180 przypis 678 „bis Anfang”, s. 157 „wiernymi ludźmi”, s. 204 „mieszczan”, s. 207 „osobistości”).

Dotyczące wykorzystanej literatury:

Autorka wykorzystała w zasadzie wszystkie podstawowe prace dotyczące tematu. W formie uzupełnienia można jeszcze wskazać, jako punkt odniesienia w kwestii znaczenia czynnika ekonomicznego w relacjach rycerstwo - zakon, prace: B. Geremek, *Problem siły roboczej w Prusach w pierwszej połowie XV w.*, PH, t. 48, 1957, z. 2, s. 195–233; B. Geremek, *Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsią w Prusach Krzyżackich w I poł. XV w.*, PH, t. 47, 1956, z. 1, s. 48–102; R. Czaja, *Strefa bałtycka w gospodarce europejskiej w XIII-XV wieku ze szczególnym uwzględnieniem Prus krzyżackich*, [w:] *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006, s. 195–245 oraz dwa opracowania dotyczące także pozycji i roli rycerstwa wobec przemian społecznych w państwie: M. Burleigh, *Prussian Society and the German Order. An Aristocratic Corporation in Crisis, c. 1410-1466*, Cambridge 1984 i polityki ekonomicznej (monetarnej) zakonu krzyżackiego: O. Volckart, *Die Münzpolitik im Ordensland und Herzogtum Preußen von 1370 bis 1550*, Wiesbaden 1996.

Konkluzja

Podsumowując powyższe uwagi należy stwierdzić, iż rozprawa pani mgr Alicji Sumowskiej przynosi zarówno szereg ustaleń szczegółowych, jak i propozycji nowych interpretacji analizowanego zagadnienia, dzięki czemu stanowi oryginalne osiągnięcie Autorki. W konkluzji stwierdzam, że recenzowana rozprawa spełnia warunki stawiane pracom doktorskim w *Ustawie z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki*. W związku z tym proszę o jej przyjęcie i dopuszczenie pani mgr Alicji Sumowskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

dr hab. Rafał Kubicki, prof. UG

